

"מי שלא היה באושוויץ לא יכנס אליה לעולם" הגיגים על הדרכה במחנה ריכוז

אוריאל פיינרמן

אמר פעם מי שאמר, ש"מי שנכנס לאושוויץ לא ייצא ממנה לעולם, ומי שלא נכנס לאושוויץ לא יכנס אליה לעולם". החלק הראשון של המשפט מתייחס, כמובן, לאסירים לשעבר של המחנה, שגם אם שרדו פיזית את התופת, הרי שעדיין רודפים אותם המראות והצלילים, הקלגסים והכלבים, ועל כן "מי שנכנס לאושוויץ לא ייצא ממנה לעולם".¹

החלק השני של המשפט מכונן, לעומת זאת, כלפי אלה המבקרים כיום במחנה. אמנם מבקשים הם לבוא אל המקום ולחוש את הסמל, ואולם עליהם לדעת שלאמתו של דבר אין אפשרות לפצח את הקוד של אושוויץ. גם אם יעברו דרך השער המפורסם של המחנה, תתנוסס, כביכול, כתובת נוספת מעל הכתובת המפורסמת "העבודה משחררת", הקובעת ש"מי שלא נכנס לאושוויץ לא יכנס אליה לעולם".

התובנה הזאת מציבה אתגר עצום בפני המדריכים, המבקשים להוביל משלחות מבקרים באושוויץ ולתאר את מה שהיה בה. כי אם, אכן, לא ניתן לחדור באמת אל העולם של המחנות, אזי מה יואילו כל ההסברים, גם אם ישולבו בידע רב ובמתודיקה טובה. בסופו של דבר, שום קטע קריאה ושום טכניקת הדרכה לא יצליחו לשחזר ולו דקה אחת בלבד של החיים באושוויץ. לו היינו הגונים עם עצמנו, יתכן שהיינו צריכים להוביל את המבקרים עד לשער המחנה בלבד. שם, כפסע אחד מסף הכניסה לאושוויץ, היינו מסבירים שמשמית ההדרכה היא בלתי-אפשרית ושאינן טעם בהסתובבות שטחית בתוככי המחנה. אי-לכך, מסתיים הביקור בנקודה הזאת, לפני שער הכניסה, כשאנו משאירים את אדמת המחנה כפינה בלתי-מחוללת, שיודעים שהיא קיימת אך אסור לגעת בה ולהתהלך בה. מי יודע אם הדרכה כזו לא הייתה משיגה יותר, מבחינת מהות אושוויץ, מאשר סיוור מסודר וכביכול בנוי היטב בתוך המחנה.

כאן המקום לציין, שסופר השואה, ק. צטניק, חשב שאפילו מי שהיה באושוויץ אינו יכול לעמוד על מהותה: "אפילו מי שהיה באושוויץ אינו יודע אושוויץ מהי. גם לא מי שהיה שם שנתיים ימים כמוני. אושוויץ הריהי פלנטה אחרת, ואילו אנו, יצורי אנוש שעל האדמה הזאת, אין בידינו המפתח לפענוח הצופן הזה שאנו קוראים לו אושוויץ".² אם כך מעריכים ארזי הלבנון, שעל-אף שראו ושמעו והריחו ושרדו אין בידם את המפתח לפענוח הצופן, אזי מה נגיד אנחנו, אזובי הקיר, שאולי אפילו לא ידענו שבאין מפתח לא יפתח השער.

כידוע, ק. צטניק היה השם, שיחיאל די-נור בחר לחתום בו את ספריו.³ המילה "קאצט" מורכבת מהאותיות הגרמניות "ק" ו"צט" (KZ), שנגזרו מהמילה Konzentrationslager. לשם "יחיאל די-נור"

¹ דוגמה מרתקת לשחרור הבלתי-אפשרי מאושוויץ ניתן למצוא בסיפור "וריאציות ליליות על נושא" מאת אידה פינק. שלושת הווריאציות בסיפור מתחילות בצורה זהה: "הוא שוחרר מהמחנה ועבר את השער עם הכתובת ARBEIT MACHT FREI". ואולם, על-אף שהשתחרר לכאורה מימי האימה, חוזר האסיר לשעבר אל המחנה, בכל שלושת חלומותיו: "...הוא מוכרח לחזור למחנה. והוא חוזר". אידה פינק, כל הסיפורים, הוצאת עם עובד, תל-אביב 2004, עמ' 161-162.

² ק. צטניק, צופן-אדמע, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תל-אביב 1987, עמ' 8-9.

³ "אין זה שם ספרותי. אינני רואה עצמי כסופר הכותב דברי ספרות. זו כרוניקה מתוך הפלנטה אושוויץ, אשר לתושביה לא היו שמות, הם לא נולדו ולא הולידו; לא חיו ולא מתו. הם נשמו לפי חוקי טבע אחרים. שם כל שבר-רגע סבב על גלגלי זמן אחר, ושמותיהם: ק. צטניק, שלד מספר...". מדבריו של יחיאל די-נור במשפט אייכמן, כתשובה לשאלת אב בית-הדין "מה הסיבה שבגללה חסית בשם הספרותי ק. צטניק?".

בשיחה עם העיתונאי תום שגב, גולל ק. צטניק את הנסיבות לבחירת השם המיוחד, עת כתב את ספרו הראשון "סלמנדרה", במחנה של הצבא הבריטי שליד נאפולי באיטליה, חודשים ספורים לאחר תום המלחמה: "התיישבתי לכתוב ושבוועיים וחצי לא קמתי ממקומי כמעט. מסרתי את כתב-היד לחייל כדי שיעבירו לארץ-ישראל. החייל קרא בעמוד הראשון את שם הספר, 'סלמנדרה', רכן מעלי ולחש: 'את שם המחבר שכחת לרשום'. נזעקתי נגדו: 'שם המחבר?! הם שהלכו אל הקרמטוריום, כתבו את הספר הזה! רשום את השם שלהם: ק. צטניק'. תום שגב, הצופן של ק. צטניק, מתוך: כותרת ראשית, 27 במאי 1987. דרך-אגב, החייל מהבריגאדה היהודית, שלקח אתו לארץ-ישראל את כתב-היד של "סלמנדרה", היה בדרך בשם אליהו גולדנברג, שבנו הוא דודו טופז. גולדנברג מסר את הספר לזלמן שזר, שהעבירו לסופר י. ד. ברקוביץ, וזה פרסם אותו בהוצאת "דביר". "סלמנדרה" היה אחד מספרי השואה הראשונים שפורסמו בארץ.

לא היה מקום באושוויץ, שהרי רק מספרים נכנסו למחנה.⁴ יחיאל די-נור, שנולד בעיר סוסנוביץ הסמוכה, הגיע עד לשער המחנה. מכאן ואילך, רק "ק.צטניק 135633" הורשה להיכנס. כשק.צטניק התמודד שעה שעה עם זוועות המחנה, "חיכה" די-נור מחוץ לשער, בתקווה שביום מן הימים יתאחד עם האסיר שבפנים. וכשהגיע יום השחרור, אכן נפגשו די-נור וק.צטניק, ואולם השני לא נשאר מאחור, בתוך השער, אלא הוא ליווה מעתה את די-נור, כחבר צמוד או כצל שגם בלילה חשוך איננו מרפה. מאז חיים השניים יחד, שתי ישויות באדם אחד.

והנה, כשהגיעה העת לתעד את הזיכרונות מהעבר, מי שדיבר היה ק.צטניק, שהרי דווקא הוא היה שם. ואולם, כיוון שיחיאל די-נור הוא זה ששמע את ק.צטניק ורשם את המילים, הרי שהעדות נרשמה בגוף שלישי ולא בגוף ראשון, כאילו די-נור מראיין את ק.צטניק. אכן, ספרי ק.צטניק כתובים בגוף שלישי, ולא כעדות רגילה.

כך ניתן להסביר את מה שהתרחש במשפט אייכמן, כשעלה יחיאל די-נור, בן ה-45, להעיד על דוכן העדים, בבית העם שבירושלים. בפעם הראשונה, חודש יוני 1961, יצא מאלמוניותו ונאלץ להזדהות בשמו האמיתי. כזכור, זמן קצר לאחר שהחל להעיד, התעלף די-נור, ונדמה שהיה זה אחד הרגעים הדרמטיים של המשפט. לפי עדותו שלו עצמו, הדרישה להעיד בשמו האמיתי הייתה הסיבה להתעלפות. כי לאמתו של דבר, לא הוא היה שם, אלא ק.צטניק, אך כיוון שהשופט ביקש שדווקא די-נור יספר את סיפורו נוצר פער פסיכולוגי, שהביא לניתוק בין שתי הישויות וגרם להתעלפות. כך כתב ק.צטניק במו-ידיו, ממיטת חוליו בבית-החולים איכילוב בתל-אביב, לאחר שהתאושש מן ההלם הכבד:

בו ברגע, חמש דקות לפני פתיחת ישיבת המשפט, כשהודיע לי היועץ המשפטי האוזנר שהשופטים לא יסכימו שאופיע לפניהם בפסבדונים הספרותי – מיד הרגשתי כמו חללית זו, שנקרעה מכוח המשיכה של הארץ, ואל כוכב אחר טרם הגיעה. הייתי כמו צף באיזה אובדן אינסופי. וכך, באותו אובדן, שמעתי קוראים בשם יחיאל די-נור לעלות לדוכן העדים. וכך, כפי הנראה, עליתי. וכך עניתי על השאלות השגרתיות של אב בית הדין, כאזרח בין אזרחי הארץ. וכך, כפי הנראה, שמעתי את שאלתו של היועץ המשפטי: "אתה סופר?" לפי הסטנוגרמה לא עניתי. "אתה כתבת את הספרים סלמנדרה, בית הבובות, השעון, פיפל? למה אתה מסתתר מתחת לשם ק.צטניק?" אז, בשומעי, כפי הנראה, את השם ק.צטניק, התחלתי נוחת במהירות מסחררת אל תוך פלנטת אושוויץ, שוב הייתי שם. בפועל ממש. רק הגוף היה על דוכן העדים בבית העם, ועל הגוף היה לענות על שאלת היועץ המשפטי – שאלה אשר עם אושוויץ יש לה רק קשר חיצוני...⁵

הצגת האישיות הכפולה של די-נור – ק.צטניק מראה עד כמה מסובך המעבר מהעולם הרגיל שלפני השער אל "העולם שהשתגע" שמעבר לו. גם אם אושוויץ לא הייתה, למעשה, על "פלנטה אחרת", שהרי מגיעים אליה לא בחללית ולא במעבורת אלא בנסיעה פשוטה על פני כדור הארץ, עדיין נדמה שרחוקה היא מתפיסת אנוש, כרחוק כוכבי לכת מהשמש המאירה. ועל-אף שכל הנוגעים בעלילת אושוויץ היו בני-אנוש, ספק אם יש באמתחת המדריך שפה וכלים שיתארו, כראוי, את הסיפור. ואולם, בשל צוואת המתים והשורדים, שהטילו עלינו להנציח ולא לשכוח, אנו בכל זאת מתעקשים שלא לעצור בשער הכניסה אלא להיכנס לאושוויץ ואף להכניס, שכן, כדברי אלי ויזל, "נכון שלא ניתן לתאר את השואה, אך יהיה זה פשע שלא לנסות".

⁴ לאמתו של דבר, לפני המלחמה היה שמו של ק.צטניק – פיינר. ואולם הדברים נכתבים כאן בצורת משל ורעיון, ודי לחכימא ברמיזא.

⁵ על מנת להתגבר על פיצול האישיות הזה עבר ק.צטניק, כעבור שנים, טיפול ייחודי במרכז לנפגעי מלחמה בליידן שבהולנד. המנהל הרפואי של המרכז, פרופסור יאן באסטיאנס, הזריק לק.צטניק ל.ט.ס., שהכניס את האסיר לשעבר לטראנס. עשר שנים לאחר הטיפול הועלו תוצאותיו על הכתב, בספר "הצופן". התברר שהמחבר התגבר על הפיצול שבין די-נור לק.צטניק. בסופו של דבר, ק.צטניק היה די-נור ודי-נור היה ק.צטניק, לא שתי ישויות באיש אחד אלא אדם אחד בלבד. וכשיצא הספר לאור, עשה יחיאל די-נור מעשה, שלא ניתן היה להעלות על הדעת במשך עשרות שנים: הוא ניאות להתראיין בטלוויזיה...

אושוויץ – "חלון הראווה" של בירקנאו

נדמה שלא נטעה אם נאמר, שרבים מהמבקרים באושוויץ מופתעים ממראה עיניהם. מצד אחד, אושוויץ היא הסמל של השואה בכלל ושל שיטת מחנות הריכוז בפרט, אך מצד שני, אין השטח משקף את הסמל. המחנה הוא בסך-הכול די קטן, לאורך השדרות נטועים עצים שלעיתים מוריקים ומצלים, בנייני המגורים בנויים מלבנים, ובתוכם תערוכות מוזיאוניות שחלקן אינו מרשים במיוחד. בכניסה יכולים המבקרים לגשת לקפטריה או למכונות שתייה. בקלות עשוי המפגש עם אושוויץ להתברר כאכזבה גדולה. אמנם נכון שקיימות תשובות העשויות להקל על תחושת האכזבה: התשתית של המחנה נבנתה על-ידי הצבא הפולני, שנים אחדות לפני פרוץ המלחמה, כקסרקטין שהוקם ליד העיר אושוויינצ'ים, ולכן המקום לא נבנה מלכתחילה כמחנה ריכוז; התערוכות, אכן, אינן עומדות בסטנדרטים מודרניים, אבל הן מתארות את תולדות המקום, דבר חשוב במיוחד עבור מבקרים ללא רקע מעמיק; נוסף לכך, הסיור באושוויץ הוא, בסופו של דבר, מעין מבוא – או השלמה – לביקור בבירקנאו, שהוא מחנה הריכוז וההשמדה העיקרי; ולסיום, גם אם המקום נראה מטופח, אין זה אומר דבר וחצי דבר על מה שהתרחש בו, ובכוח הדמיון יוכל המבקר לחוש קצת ממשטר הטרור ששרר במחנה. כך ניתן היה להוסיף עוד סיבות כהנה וכהנה לרושם המוטעה שנוצר מהמפגש עם המקום. ואולם, על-אף כל ההסברים והתירוצים, עשוי המבקר להישאר בתחושה מוזרה של אכזבה מהולה בתמיהה: האם זו אושוויץ? האם זה הסמל? מעניין שאפילו אסיר לשעבר כמו פרימו לוי חש אכזבה קשה מהביקור הראשון שלו באושוויץ. בתקופת השואה היה הסופר היהודי – איטלקי המפורסם אסיר במחנה השלישי מבין מחנות אושוויץ, הוא המחנה התעשייתי "בונה-מונוביץ", שהיה ממוקם כשבעה קילומטרים ממזרח לאושוויץ. הפעם הראשונה שביקר במחנה הראשי הייתה בשנת 1965. על-אף שבקלות היה מסוגל לדמיין שהמציאות במחנה הייתה שונה מהרושם הנוצר בביקור תיירותי, בכל זאת הוא לא היה יכול להסתיר את חוסר ההתחברות שלו עם ה"הבירה האדמיניסטרטיבית" לכלל מחנות אושוויץ:

חזרתי לאושוויץ ב-1965 ... הביקור במחנה העיקרי לא השאיר עלי שום רושם מיוחד. ממשלת פולין הפכה אותו למעין אנדרטה לאומית. הצריפים נוקו ונצבעו מחדש, ונטעו עצים וגיננו ערוגות. יש מוזיאון שבו מוצגים מעוררי רחמים: טונות של שיער אדם, מאות אלפי זוגות משקפיים, מסרקות, מברשות גילוח, בובות, נעלי ילדים, אך כל זה נשאר מוזיאון, משהו סטטי, שאורגן מחדש, מלאכותי. כל המחנה נראה לי כמו מוזיאון... לעומת זאת, חשתי התייסרות עזה כשנכנסתי ללאגר של בירקנאו, שלא ראיתי כלל בתקופה שהייתי עצור. כאן מאומה לא השתנה: היה שם בוך ובהוך עדיין שם, או אבק מחניק של קיץ. הבלוקים ... נותרו כפי שהיו: נמוכים, מלוכלכים... כאן אין דרגשים אלא לוחות עץ חשופים המגיעים עד לתקרה. כאן לא ייפו דבר.⁶

מובן שאין בכוחו של המדריך לשנות את האתר ואת הממצאים. יחד עם זאת, יש מקום לשקף את ההתרשמות הבעייתית שנוצרת, ממילא, בקרב המבקרים. הדבר חשוב במיוחד, כשתחילת היום באושוויץ. לא נוכל כאן להרחיב את היריעה על סוגיית סדר הביקורים במחנות אושוויץ ובירקנאו. מה שברור הוא, שכשתחילת היום היא באושוויץ, עלול המבקר להרים גבה על הקשר שבין הדימוי של אושוויץ לבין האתר. לכן מומלץ, במקרה זה, להדגיש את התובנה, שאושוויץ האמיתית היא בירקנאו. שם התבצעה ההשמדה, שם היה מחנה הריכוז הגדול ביותר באירופה, שם הסמל. מהבחינה הזאת, ניתן לומר שמחנה אושוויץ היה ונותר "חלון הראווה" של מחנה בירקנאו, כפי שהגדיר זאת בועז נוימן.⁷ "היה" – כי גם בימי פעילותה של אושוויץ לא היו התנאים במחנה האם כתנאים במחנה הבת. כך כתב בנושא זה ק.צטניק, בספרו "סלמנדרה":

⁶ הקטע מופיע בחלק מהמהדורות לספר **זהו אדם?**, כנספח שבו עונה המחבר לשאלות הנשאלות על-ידי תלמידי תיכון. לצערנו הרב, הנספח אינו מופיע במהדורה העברית לספר. הקטע המצוטט נלקח מהמהדורה הצרפתית, בתרגום חופשי (א.פ.): Primo Levi, *Si c'est un homme*, Julliard, 1987, pp. 201.

⁷ בעז נוימן, **ראיית העולם הנאצית – מרחב – גוף – שפה**, אוניברסיטת חיפה וספריית מעריב, חיפה ותל אביב 2002, עמ' 85.

למען האמת... כל המרובע הזה וכל מה שנמצא בתוכו אינו אושוויץ... שם המקום בירקנאו. ומה הפרש בדבר? הפרש גדול. אושוויץ אינה תקועה בסתרי יער, שם נמצאים בניינים לבנים ומצוחצחים, עם הסקה מרכזית, בתי מלאכה, מדים נאים ומנומרים, נעליים ברגלי הכלואים וכיפות על ראשיהם.⁸

קשה לדעת כיצד הסמל הודבק דווקא לשם "אושוויץ" ולא לשם "בירקנאו". האם הייתה זאת יד המקרה? האם יתכן שהנאצים דאגו גם לפרט הזה כחלק מסדרה ארוכה של הטעות? האם, כפי שביקשו להציג את גטו טרזיינשטאט כ"גטו לדוגמה" – מושג שעד היום רבים מקבלים אותו כפשוטו, כאילו לא היו בגטו הזה לא רעב מציק, לא צפיפות נוראה ולא תמותה עצומה – כך פעלו להציג את אושוויץ האם כ"מחנה לדוגמה" למחנות האחרים?

גם אם קשה עד מאוד לענות על השאלות האלה, נדמה שאכן ניסו הנאצים להסוות את בירקנאו ולהציג את אושוויץ כאילו היא חזות הכול. לרוב, כשוועדות שונות היו מבקרות באושוויץ היה היעד מחנה האם דווקא ולא בירקנאו. לפני ביקורים כאלה היו מכינים את אושוויץ לקראת ההצגה הגדולה. הבניינים סוידו ונצבעו, והוחלפו בגדי האסירים. גם הלינה בירנבאום, בספרה "החיים כתקווה", מתארת את ההכנות לקראת ביקור שכזה ואף קובעת ש"שליטי מחנה המוות השתוקקו להוכיח למשלחת, שאושוויץ הינו ארבייטס-לאגר (מחנה עבודה) לדוגמה וחקף מפשע לחלוטין, בו עובדים בתנאים נאותים פועלים ושבויי מלחמה".⁹

ניתוק הזיקה בין אושוויץ לבירקנאו בא לידי ביטוי גם בסיפורו המפורסם של מחנה המשפחות מטריינשטאט (Familienlager B II b). כידוע, עם הגעתם לבירקנאו של יהודי טרזיינשטאט, בחודש ספטמבר 1943, לא עברו המגורשים כל סלקציה, שערם לא גולח, בגדיהם לא נלקחו וגברים ונשים לא שוכנו במחנות נפרדים. מטרתו של מחנה המשפחות הייתה להפריך את הטענות על השמדת יהודים המגורשים למזרח. וכך, כחצי שנה לאחר הגעתו של הטרנספורט הראשון, נצטוו אסירי המחנה לכתוב גלויות לקרובים ומכרים בגטו טרזיינשטאט ובמקומות אחרים ברחבי הרייך השלישי ובארצות נייטרליות. על-אף שהגלויות נכתבו לפני ה-7 במרץ 1944 – שהרי בתאריך הזה הובלו כל מגורשי הטרנספורט הראשון לתאי הגזים – התבקשו הכותבים לרשום את התאריך של ה-25 במרץ. בסוף הגלויות הוסיפו השולחים שמענם הוא "בירקנאו, ליד נוי ברון, מזרח שלזיה עילית". לא במקרה ביקשו שלטונות המחנה להוסיף על הגלויות את שם העיירה נוי ברון, הממוקמת שמונה קילומטרים מצפון מערב לבירקנאו. כך יכלו להעמיד פנים שאין זיקה בין אושוויץ לבירקנאו.

מהבחינה הזאת נוכל לומר, שכשם שמחנה אושוויץ שימש כחלון ראויה למחנה בירקנאו, כך מחנה המשפחות נועד להיות חלון הראווה של מחנה בירקנאו כולו. כך ניתן להבין מדוע העניק הימלר אישור מיוחד לביקור של משלחת הצלב האדום במחנה המשפחות. הימים היו המחצית הראשונה של שנת 1944. באותה תקופה התכוננו בגטו טרזיינשטאט לביקור המתוכנן של משלחת הצלב האדום הבינלאומי. הימלר אישר לחברי המשלחת לערוך ביקור בגטו של יהודי הפרוטקטוראט וכן "במחנה עבודה יהודי" הוא מחנה המשפחות שבבירקנאו. הביקור של המשלחת בטרזיינשטאט התקיים, אכן, ב-23 ביוני 1944. נציגיה יצאו מרוצים מההסדרים בגטו ומהתנאים השוררים במקום. להפתעתם של הגרמנים לא שאלו המבקרים כל שאלות נוספות בדבר המגורשים למזרח. מבחינתם השיג הביקור את מטרתו, במיוחד לאחר שנאמר להם כי לא יגורשו יותר יהודים למזרח. כיוון שכך, בוטל לבסוף הסיוור המתוכנן בבירקנאו. מחנה המשפחות כבר לא היה נחוץ, וכבר כעבור שבועות אחדים, בחודש יולי, הוא חוסל, כשמגורשי הטרנספורט השני מחודש דצמבר 1943 עוברים סלקציה ונשלחים לתאי הגזים או למחנות בגרמניה.¹⁰

חלון הראווה בבירקנאו היה למיותר... נדמה שהסוואתה של בירקנאו בימי השואה התבררה כהצלחה מנקודת מבטם של הנאצים. המדהים הוא, שעד לבריחתם של רודולף ורבה ואלפרד וצ'לר, שני יהודים מצ'כוסלובקיה ששהו בבירקנאו מקיץ 1942, לא ידעו בעולם על משמעותה האמיתית של בירקנאו. ורבה ווצ'לר ברחו מהמחנה בחודש אפריל 1944. בחודש יוני הגיע הדו"ח שלהם לשווייץ ומשם הוא הועבר אל העולם החופשי. עתה ידעו בעולם שהשמדת

⁸ ק.צטניק, סלמנדרה, הוצאת דביר, ת"א 1946, עמוד 220.

⁹ הלינה בירנבאום, החיים כתקווה, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1983 (מהדורה ראשונה), עמ' 129.

¹⁰ על פרשת הביקור של משלחת הצלב האדום בטרזיינשטאט ובירקנאו, ראה: אוטו דב קולקה, גטו במחנה השמדה – "המחנה המשפחתי" של יהודי טרזיינשטאט באושוויץ, 1943-1944, מתוך: מחנות הריכוז הנאציים, הרצאות ודיונים בכינוס הבינלאומי הרביעי של חוקרי השואה (ינואר 1980), הוצאת יד ושם, ירושלים 1984, עמ' 249-260.

יהודי אירופה ב"יעד לא ידוע" או "אי-שם בפולין", כפי שדיווחו לפני כן, התבצעה בעצם בבירקנאו שלייד אושוויץ.

לדעתנו, כפי שבימי השואה הייתה אושוויץ חלון הראווה של בירקנאו, כך גם כיום נותר המחנה הראשי חלון הראווה של מחנה הבת, בכל הקשור להתרשמות מהביקור במקום. פעם אחת הגיע תייר לביקור באושוויץ. הוא הגיע למחנה הראשי, ביקר בתערוכות שבמוזיאון ועזב את המקום מבלי לפקוד את מחנה בירקנאו. מבחינתו, עם הביקור באושוויץ 1 ביקר באושוויץ כולה! כך חזר אותו תייר לביתו עם תמונה מעוותת של הסמל. ניתן להעריך שהרושם שנותר אצלו – והרי הרושם הכללי נחרט בזיכרון חזק יותר מכל הסבר מילולי – היה שאושוויץ לא הייתה נוראה כפי שדמיין וחשב.

לסיכומו של עניין, מומלץ להתמודד עם אופיו של מחנה אושוויץ הראשי כחלון ראווה, אז והיום, כחלק משמעותי של ההדרכה במקום.

לא המוזיאון עיקר אלא המחנה

כידוע, חלק ניכר מזמן ההדרכה באושוויץ מוקדש למוזיאון. אין ספק שהביקור בביתנים 4 ו-5 מוסיף הרבה רקע היסטורי ומידע, אך הוא גם מחזק את התחושה, הקיימת ממילא, להיותו של מחנה אושוויץ אתר מוזיאוני, לעומת האותנטיות של מחנות בירקנאו או מיידנק. תחושה זו אינה קלה כלל ועיקר, במיוחד לקבוצות שקיבלו הכנה טובה לקראת המסע לפולין, שכלל בין היתר גם ביקור באחד ממוזיאוני השואה בארץ. והנה, על-אף שסוף סוף הגיעו לאתר ההיסטורי ולמקום שבו התרחש הסיפור, חוזרים המשתתפים שוב אל התמונות ואל לוחות ההסבר. כיוון שרוב התמונות מופיע בכל המוזיאונים למיניהם, עשויה להיות, ובצדק רב, תחושה של DEJA-VU. לכן נראה שמומלץ להמעיט בזמן המוקדש לתמונות ולהסברים ההיסטוריים.

כאן המקום לבחון מחדש את חלוקת הזמן של הביקור באושוויץ. האם המוזיאון עיקר, על התערוכות ההיסטוריות ותצוגות החפצים שבו? או שהמחנה עצמו עיקר, על שדרותיו המטופחות וגדרות התיל שמסביבו? מובן שבביקור במחנה יש מקום הן לשטח והן למוזיאון, אך השאלה היא מה המשקל היחסי של כל אחד מהם.

לדעתנו, הסיכוי "להיכנס" לאושוויץ מותנה בכך, שהשטח יהיה עיקר ולא המוזיאון. המוזיאון, עם כל חשיבותו, איננו הדבר האמיתי. לכל היותר הוא כלי-עזר, מלאכותי למדי, המסייע למבקרים להכיר את ההיסטוריה של המקום. השטח, לעומת זאת, הוא מטרת הביקור באושוויץ. המסע לפולין נועד להיפגש עם המקומות, שבהם התרחשו הסיפורים. והסיפור, באושוויץ, התרחש בשטח כלשהו, ולא במוזיאון. לכן מומלץ לקיים את עיקרה של ההדרכה בחוץ ולא בתוך הביתנים הסטריליים. ודאי יוכלו לטעון, שכל הדרכה באושוויץ מורכבת משני המרכיבים האלה, ושאינן בהצעה זו כל חידוש. על כך ניתן לומר, שהחידוש, אם בכלל, הוא בהדגשים וברושם הכללי. אם כבר אחרי שתי תחנות הדרכה – השער והתזמורת – נכנסים לביתנים 4 ו-5, תחוש הקבוצה באופי המוזיאוני של אושוויץ. לעומת זאת, אם הכניסה לביתנים אלה תתרחש כשעה וחצי לאחר תחילת ההדרכה, יספיקו המבקרים להתרשם מהמחנה עצמו, משטחו, מגודלו, מצורתו ואולי אפילו ממהותו.

הצעתנו היא, אם כן, לחלק את הביקור באושוויץ לשני חלקים ברורים: החלק הראשון יתמקד באתר עצמו. רק לאחר שהמבקרים יחושו את השטח, תבוא השעה להשלמה מוזיאונית. נדמה שיש בכוחה של ההפרדה החדה הזאת כדי לעזור במאמץ הנפשי של "כניסה" לאושוויץ.

עולמו של האסיר

למעשה, כניסה למחנה ריכוז היא ככניסה לעולמו של האסיר. מהרגע שחולפים על פני השער, אנו כאילו משאירים מאחור את העולם הנורמאלי ונפגשים עם "עולם שהשתגע", כפי שכונה על-ידי רבים. אם מבקשים אנחנו "להכניס" את הקבוצה לאושוויץ, שהיא סמל לכלל מחנות הריכוז, חשוב לתאר, בצורה מעמיקה, את עולמם הנפשי של האסירים, מרגע הגעתם למחנה ועד ליום השחרור – למי שזכה לו. עבור האסירים, "חיי היומיום" באושוויץ דרשו התמודדות פיזית ונפשית מתמידה, ורק אם נשכיל להעמיק במאפייניה, נצליח, אולי, להפגיש את המבקרים עם פירושה האמיתי של המילה "לאגר". במילים אחרות, הדרך המובילה לאושוויץ אינה משולטת בהפניות היסטוריות אלא בשלטים מתורת הנפש. כדי להבהיר את הגישה הזו, נביא כאן דוגמה אחת, היכולה לאפיין הדרכה הממוקדת בפסיכולוגיה ולא בהיסטוריה.

הדוגמה הזו עוסקת בשלבים השונים שעברו האסירים תחת משטר הטרור של עולם המחנות.¹¹ השלב הראשון התאפיין בהלם. המעבר, מעולם חיצוני רגיל לעולם בעל כללים משונים ולא ברורים, הביא להלם טוטאלי. החרמת הרכוש, הביגוד המפוספס, גזיזת השיער מכול הגוף והחלפת השם במספר גרמו לאסיר החדש לאבד לחלוטין את כל נקודות האחיזה שלו במציאות. בקלות ניתן היה לחוש ש"העולם יצא מדעתו", כפי שתיאר זאת נגן בתזמורת אושוויץ, בשם הנריק קרול. קרול, שבין היתר גם חיבר יצירה מוסיקאלית בשם "מארש אושוויץ", ראה יום אחד את גופת חברו הטוב, הנישאת בידי שני אסירים, עם החזרה מיום העבודה. למרות זאת, אנוס היה להמשיך ולנגן מארשים עליזים. באותו רגע, כך הרגיש, נראה היה לו ש"העולם יצא מדעתו".

השלב השני מוגדר כשלב ההסתגלות. הסיכוי לשרוד את אושוויץ נבע מהיכולת לעבור משלב ההלם לשלב ההסתגלות. הכללים שאפיינו את החיים הקודמים כבר לא היו תקפים. צריך היה ללמוד, ומהר ככל האפשר, את מאפייני החיים של "הפלנטה אושוויץ". הכרחי היה להפעיל את החושים בהתאם לחיים בעולם שיצא מדעתו. כיצד הפעילו את חוש הראייה ואת חוש השמיעה? ומה הייתה שפת הגוף הנכונה במחנה? אלה הם נושאים שניתן לפתח בשיחה על שלב ההסתגלות.

השלב השלישי, שהיה ארוך מקודמיו, היה שלב ההישרדות, שרק מי שהסתגל לחיי המחנה יכול היה לעבור אותו. שלב זה נמשך עד השחרור, למי שהמוות לא מצא אותו לפני כן. כידוע, המעבר משלב לשלב לא היה תלוי ביכולתו הבלעדית של האסיר אלא גם בהרבה מזל או ביד המקרה. במשך שבועות, חודשים ושנים חי האסיר בתחושה ובידיעה שאין לו אלא רגעים ספורים בלבד לחיות – וזוהי אולי ההגדרה האמיתית ביותר של החיים במחנות הריכוז. ההישרדות דרשה כוחות נפש מתמידים, ונדמה שאין אסיר שלא שקל ולו פעם אחת בלבד את האפשרות של התאבדות על גדרות התיל המחושמלות. דיון על המנגנונים הנפשיים, שהרתיעו את רובם מלשלוח יד בעצמם, עשוי לתרום נדבך נוסף בהכנסת הקבוצה לעולמם של האסירים.

השלב האחרון נועד לאלה שזכו להגיע ליום המיוחל. שלב החזרה לחיים נורמאליים לא היה עניין פורמאלי של חציית שער הכניסה, שהרי "מי שנכנס לאושוויץ לא יצא ממנה לעולם". כפי שאסירים חדשים נאלצו להסתגל לכללי מחנות הריכוז, כך משוחררי המחנות היו צריכים להסתגל למצב פוסט טראומטי. רבים סבלו מ"תסמונת מחנות הריכוז", כפי שההפרעות הפוסט טראומטיות כונו בידי פרופסור יאן באסטיאנס, מאוניברסיטת ליידן שבהולנד. החזרה אל חיים נורמאליים דרשה כוחות גופניים ונפשיים עצומים. רבים נסגרו בתוך עצמם, מקיפים את עצמם בגדרות מסביב ל"מחנה ריכוז פנימי", כדברי באסטיאנס. הגדרות האלה הגנו, כביכול, על האסיר לשעבר. שערי הכניסה אל המחנה הזה היו, לרוב, סגורים בפני הסובבים, וכך התייסר האסיר, במשך שנים, בעינויים פנימיים בלתי-נסבלים. מבלי להאריך ב"תסמונת מחנות הריכוז", נדמה שלכל הפחות יש מקום לאפיין, לקראת סוף הביקור באושוויץ, את הרגעים הראשונים של השחרור, כי תיאורם עדיין שייך, באופן ישיר, להזכרה במקום.

---

¹¹ לפי ליאו אייטינגר, שהיה פרופסור לפסיכיאטריה באוניברסיטת אוסלו שבנורבגיה, עברו אסירי מחנה אושוויץ שלושה שלבים: שלב ההלם, עם ההגעה למחנה; שלב התגובה, שבו התמודדו האסירים עם החיים באושוויץ; שלב הנסיגה הרגשית, אחרי השחרור, כשמנסים הניצולים לשקם את חייהם. ראה על כך: ליאו אייטינגר, אושוויץ - נקודת מבט פסיכולוגית, מתוך: אושוויץ – אנטומיה של מחנה מוות (עורכים: ישראל גוטמן, מיכאל ברנבאום), יד ושם, ירושלים 2003, עמ' 499-483.